

המעבר הגורף מענישה גופנית לעונש המאסר – בין אליאס לפוקו והשלכות לעתיד

מאת

אברהם טננבוים, שירה לוי*

מבוא

אין כמעט מיתוס ו/או סיפור עם עתיק שאין בו מאפייני ענישה. כמעט בכלום הרי אחד הגיבורים (הטובים או הרעים) חטא חטא כלשהו כנגד החוק ונענש מיידית על כך. אדם, חווה והנחש לא צייתו לאיסור לאכול מעץ הדעת ונענשו בחומרה בגירוש מגן עדן וסנקציות נוספות. למעשה כל המקרא מלא בחוטאים שסטו מדרך הישר ונענשו בסופו של דבר בדרך זו או אחרת.¹

הענישה עצמה נולדה כנראה מהצורך להגן על החברה בכללותה ועל הפרטים המרכיבים אותה. וזאת בין אם חברה זו צודקת ובין אם לאו. היא מתאפיינת בכך שבמרכזה עומד הרצון להרחיק את ה"עבריינין" מהחברה ו/או למנוע התנהגות עבריינית בעתיד. העונש ניתן כתגובה להתנהגות סוטה מהנורמה. כשעל מנת לדעת מהי התנהגות סוטה יש להכיר את הנורמה ממנה כל חריגה תחשב לסטייה.

ההתפתחות ההיסטורית מראה כי אין תמימות דעים והסכמה באשר למטרות הענישה. הסוגיה מעלה תהיות רבות שאינן פתורות. האם מדובר בהרתעת הפרט? ביצירת מאזן פחד

* ד"ר אברהם טננבוים הוא שופט בית המשפט לתעבורה בירושלים ומרצה במכללת "שערי משפט", עו"ד שירה לוי היא בוגרת מכללת "שערי משפט". אנו מבקשים להודות ליוסי ריבלין ולחזוי טוקר על הערותיהם המועילות לגרסה קודמת של מאמר זה.

1 דוגמאות יש למכביר, נעיר רק שאפילו משה רבנו חטא ונענש על כך בכך שלא נכנס לארץ המובטחת (במדבר כ, יב). ספר שופטים מציע תפיסה היסטורית-פילוסופית על פיה העונש צמוד למעשה אוטומטית ובכל מקום בו בני ישראל סטו מדרך הישר ועבדו אלילים אחרים ("החטא"), מיד נמסרו בידי אויביהם ("העונש") (שופטים ב, יא-טו; שופטים ג, ז-ח; שופטים ג, יב-יד; שופטים ד, א-ב).

לעם והפגנת כוחו של הריבון? מניעים כלכליים? אינטרסים של הריבון ביצירת "שקט תעשייתי" על מנת להוקיע מהחברה רעיונות של מהפכה ומרי? אינטרסים של המעמד השולט? ועוד לא התייחסנו לתשובות המקובלות כיום שהן הרתעה, גמול, מניעה, ושיקום.² לא רק על מטרות ודרכי הענישה ישנה מחלוקת. אלא אפילו בשאלה כיצד יש לחקור את הענישה הפלילית ישנן מחלוקות לא מעטות. ולפני שנמשיך הלאה, מן הראוי להסביר בקצרה את הגישות השונות לחקר הענישה.

הגישות השונות לחקר הענישה הפלילית

את הענישה הפלילית חקרו וחוקרים מלומדים מדיסציפלינות שונות ומגוונות, משפטנים, פסיכולוגים, רופאים, כלכלנים, קרימינולוגים, אנשי חינוך, אנשי דת, עובדים סוציאליים, סוציולוגים, אנשי מינהל ציבורי ועוד (שלא לדבר על אנשי אכיפת החוק העוסקים בפועל במלאכה כאנשי משטרה, שירות בתי הסוהר, קציני מבחן, וכדומה). לכולם כמובן מקום של כבוד ואיש איש תרם במסגרת תחום הידע שלו. אלא שקשה מאוד למצוא מכנה משותף בין המלומדים השונים.

לא רק זו אלא שלעתים מזומנות הם משתמשים במונחים ובכלי חשיבה ייחודיים שאינם מקובלים על מלומדים שהתמחותם בתחום יידע אחר. קשה ואולי בלתי אפשרי למצוא מכנה משותף שכל אלו יוכלו להסכים עליו ואיננו מתיימרים לעשות כן. אולם לצרכינו במאמר זה, נשתמש בעקבות Garland בקלסיפיקציה ספציפית של חקר הענישה שתעזור לנו בהמשך אם כי אנו מודעים למגבלותיה.³

2 אלו ארבעת המטרות העיקריות המופיעות בכל ספר על ענישה, כגון ספרם של ש' גיורא שוהם, ג' שביט, ג' קאבאליון, ת' עינת "עבירות ועונשים: מבוא לפנולוגיה", תורת הענישה והשיקום, מניעת פשע ואכיפת חוק 73-148 (2009). וכך ראו ש' גיורא שוהם, א' תימור סוגיות בתורת הענישה בישראל 23-35 (2009).

3 הסיווג מתבסס בעיקר על Garland David, עם התאמות קלות. Garland הוא מחשובי חוקרי הגישה הסוציולוגית (אם לא החשוב שבהם). ראו: D. GALAND, P. YOUNG, TOWARDS A SOCIAL ANALYSIS OF PENALTY, THE POWER TO PUNISH: CONTEMPORARY PENALTY AND SOCIAL ANALYSIS 1-36 (D.Garland, P. Young Eds, 1983); D. GARLAND, DURKHEIM'S THEORY OF PUNISHMENT: CRITIQUE, THE POWER TO PUNISH: CONTEMPORARY PENALTY AND SOCIAL ANALYSIS 37-61 (D.Garland, P. Young Eds, 1983); D. GARLAND, PUNISHMENT AND WELFARE: A HISTORY OF PENAL STRATEGIES (1985); D. GARLAND, PUNISHMENT AND MODERN SOCIETY: A STUDY IN SOCIAL THEORY (1990); D. Garland, *Punishment and Culture: The Symbolic Dimension of Criminal Justice*, 11 STUDIES IN LAW, POLITICS, AND SOCIETY 191-222 (1991); D. GARLAND, SOCIOLOGICAL

נוהגים להבחין בין שלוש מסגרות לחקר הענישה. הראשונה היא המסגרת המוסרית או הפילוסופית העוסקת בעיקר במתן הצדקה לענישה. השנייה היא מסגרת המדיניות החברתית שעיקרה במניעת הפשע והדרכים להשיג מניעה כאמור. השלישית היא המסגרת הסוציולוגית-היסטורית שעוסקת בעיקר בסיבות מאחורי סוג הענישה כזה או אחר והתפתחות דרכי הענישה.

לנוחיות הקוראים מרוכזים ההבדלים השונים בטבלה 1.

הגישה לחקר הענישה	מוסרית	מדיניות חברתית	סוציולוגית-היסטורית
מטרת הענישה על פי גישה זו	לעשות צדק	למנוע פשיעה	אין מטרה מוגדרת- הענישה היא יותר תוצאתית ומקרית
עונה על השאלות הבאות	האם הענישה מוצדקת? האם העונש מגיע לעבריין?	האם הענישה מפחיתה פשע?	למה מענישים כך ולא אחרת? איך התפתחו דרכי הענישה
המיתודות בהן משתמשת הגישה	פילוסופיות-מוסריות	אמפריות-ניסויית	היסטוריות סוציולוגיות ובעיקר השוואתיות
מתרכזות בעיקר	בסיבה לענישה	בתוצאות הענישה	בהשוואת הענישה הקיימת לאחרות (בעבר או באיזורים גיאוגרפיים אחרים)
מבחינת הזמן צופה פני	עבר	עתיד	עבר והווה גם יחד

שלוש הגישות השונות רואות מטרת אחרות לחלוטין בענישה. הגישה המוסרית רואה בענישה בעיקר כלי לעשיית צדק בין המעורבים כשכמובן להגדרת הצדק יש אפשרויות שונות. הגישה הרואה בענישה כלי למדיניות חברתית רואה מטרה אחת כנגד עיניה והיא למנוע פשיעה. מאידך הגישה הסוציולוגית היסטורית איננה סבורה כלל כי יש לענישה מטרה מוגדרת שניתן להסכים עליה.

לא רק על המטרה חלוקים הצדדים. הם חלוקים גם בשאלות שבהן יש להתרכז, במיתודות בהן יש להשתמש, ועל איזה זמן בעיקר יש להתמקד. ממילא ההסתכלות תהיה

PERSPECTIVES IN PUNISHMENT, CRIME AND JUSTICE: A REVIEW OF RESEARCH 115-165 (M.Tonry Ed, 1991); D. Garland, *A culturalist Theory of Punishment?*, PUNISHMENT & SOCIETY: THE INTERNATIONAL JOURNAL OF PENOLOGY VOL.11(2) 259-269

שונה לחלוטין והתשובות שיינתנו תהיינה שונות. לא רק זאת אלא שייטכן מאוד שהצדדים לא יוכלו להסכים על דיון משותף בשל השוני הרב. אין זה המקום להיכנס לעומקן של בעיות הסיווג של חקר הענישה הפלילית. ייתכן כי מן הראוי לנסות בכל זאת למצוא מכנה משותף בין כל חוקרי הענישה, אך אין זה מענייננו במאמר זה. נציין רק כי שתי הגישות שבהן אנו עוסקים במאמרנו זה עוסקות בעיקר בדרכי ענישה וקרובות לכן לסוציולוגיה של הענישה, ונשתדל לעסוק גם במדיניות הציבורית הנגזרת משתי הגישות.

מבוא לנוברט אליאס

נוברט אליאס (Elias Norbert)⁴ היה סוציולוג בעל רעיונות מקוריים שמסיבות היסטוריות ומקריות לא הוכר כמעט בעולם האקדמי עד לאחרונה.⁵ חיבורו הראשון שבו פיתח לראשונה את רעיונותיו המרכזיים יצא לאור לראשונה בשנת 1939, אולם תורגם לאנגלית רק כארבעים שנה מאוחר יותר.⁶ אליאס זכה לחיים ארוכים והמשיך לפתח אינטנסיבית את תורתו עד לשנים האחרונות ממש.⁷ כמו גם רוב הסוציולוגים המרכזיים הוא לא עסק כמעט בפשע ובענישה בנושא ראשוני, אולם השלכות תורתו על התפתחות דרכי

4 על תרומתו של אליאס לחקר הענישה עמדנו בשני מקומות קודמים והחלק ההיסטורי המדבר על אליאס מבוסס במידה רבה עליהם: אברהם טננבוים "הגישה הסוציולוגית היסטורית לענישה פלילית" עבריינות וסטיה חברתית, תיאוריה וישום, 173-213, 196-203 (עורכים: משה אדר ויובל וולף, 2002); אברהם נ' טננבוים על שוטרם וגנבים: סוגיות בקרימינולוגיה פרק ז, 60-68 (תשס"ג).

5 הסברה היא שחוסר ההכרה בתרומתו של אליאס בשנים הראשונות נובע מסבות היסטוריות. אליאס ברח לאנגליה עם עליית הנאצים לשלטון והוציא את חיבורו הראשון בגרמנית. מסבות ברורות לא יכלו ספרו להיות מודפס בגרמניה והוא הודפס בשוויץ בשנת 1939. ספר של יהודי גולה, בגרמנית, בשוויץ, המדבר על תרבות וציוויליזציה בשנה זו לא יכל לקבל את ההכרה המגיעה לו.

6 N. ELIAS, THE CIVILIZING PROCESS, Vol. 1, THE HISTORY OF MANNERS (1978); Vol. 2, STATE FORMATION AND CIVILIZATION (title of US edition is Power and civility) (1982).

7 אליאס נולד בשנת 1897 ונפטר בשנת 1990. עבודתו כוללת מאות ספרים, מאמרים, והרצאות, ומשתרעת משנת 1924 עד לשנת 1989 בה כתב את ספרו האחרון. לפרטים ביבליוגרפיים על אליאס ראו: S. MENNELL, THE ANNUAL OBITUARY 1990 478-479 (D. Andrews Ed, 1991). S. MENNELL, :NORBERT ELIAS: CIVILIZATION AND THE HUMAN SELF-IMAGE (1989).

הענישה הן אינטואיטיביות כמעט. אנו נסביר ראשית את רעיונותיו ונראה כיצד ניתן ליישם אותם על הענישה המודרנית.⁸

במחקרו המרכזי "The Civilizing Process" אליאס מתחיל בפשטות לדון בשאלה מדוע ואיך משתנה התנהגות אנושית, והוא מתמקד בשינוי הנימוס המקובל. בצורה דקדקנית ותוך שימוש במקורות רבים, הוא מראה כיצד נורמות התנהגות רבות השתנו במשך השנים. נורמות אלו כללו נימוסי שולחן,⁹ היחס להפרשות אנושיות, יחס לבעלי חיים, הדרכים "הנאותות" למחיתת האף וליריקה, הדרך "הנאותה" לדבר במחיצתה של "גברת", היחס ללכלוך ולניקיון הגוף, ועוד מסוג זה. שינויים אלו נעשו באופן הדרגתי ומצומצם תוך מספר רב של שנים. לא תמיד הופיעו שינויים אלו בכל קבוצות האוכלוסייה במקביל. לפעמים הופיעו בקבוצה קטנה (בדרך כלל עלית חברתית) ופעפעו ממנה לכל האוכלוסייה. אולם ניתן בכירור בטווח ארוך להראות שנויים בהתנהגות האוכלוסייה. שינויים אלו אינם רק חיצוניים גרידא. בשלב השני מוטבעים שנויים אלה בתוך בני החברה ומשפיעים על צורת מחשבתם והרגשתם. בטווח הארוך לכן ניתן לראות שנויים בצורה בה תופסים בני החברה את המציאות ובצורה בה הם מתנהגים בספירות האישיות שלהם. להליך זה של שינוי איטי והדרגתי, בו מוסדרת התנהגות מן החייתי אל המוסדר ואחר כך מופנמת פסיכולוגית קרא אליאס "The curve of the civilizing process".¹⁰

- 8 לגבי יישום תורתו של אליאס על הענישה הפלילית ראו בעיקר את כתביו של גרלנד, לעיל הערה 3, שהיה הראשון להצביע בכירור על אפשרויות אלו.
- 9 כחלק מנימוסי השולחן שבהם עסק אליאס, הוא דיבר על אופן חיתוך הבשר לו נודעה חשיבות רבה. בספרו של אליאס שקטעים ממנו תורגמו מגרמנית, NORBERT ELIAS, ÜBER DEN PROZESS DER ZIVILISATION SOZIOGENETISCHE (UND PSYCHOGENETISCHE) UNTERSUCHUNGEN, 1939, 2ND ED., FRANKFURT AM MAIN, 1983 (תרגום מגרמנית: גדי אלגזי), ניתנה דוגמא מתוך "מדריך החיתוך החדש והמורחב" שנדפס ברינטלן בשנת 1650: כיוון שמשרת חותך הבשר בחצרות הנסיכים אינה נמנית עם הפחותות במעלה אלא עם הנכבדות ביותר, המחזיק בה צריך להיות ממוצא אצילי או ממוצא גבוה אחר, בעל גוף זקוף ופרופורציוני, זרועות ישרות וידיים זריזות. במהלך החיתוך הפומבי עליו להימנע מתנודות גדולות ומגינוני טקס מיותרים ומטופשים. עליו לשים לב לא להיות מבוהל, כדי שלא ימיט חרפה באמצעות רעד הגוף והידיים, דבר שממילא אינו הולם אנשים הנמצאים ליד שולחנות הנסיכים.
- עוד בנושא ראו פ' באומן "סכין מזלג וזמנים מודרניים: על תיאוריית הציוויליזציה של נורברט אליאס" זמנים: רבעון להיסטוריה 90-95 (2000).
- 10 ישנה בעיה בתרגום המונחים האנגליים לעברית. למונח Civilization עצמו ישנם שני הסברים בשפה האנגלית:

1. A human society having an advanced state of development in the arts and sciences and social, political and cultural complexity.

הרעיון של שינוי ההתנהגות האינדיבידואלית איננו ייחודי לאליאס ודברים דומים מופיעים עוד במחקרו הקלאסי של דורקהיים על התאבדות.¹¹ חידושו של אליאס הוא בכך שהוא נתן כיוון לשינוי התנהגות זה. לטענתו, שינוי ההתנהגות איננו אקראי ומשתנה אלא מנסה לאורך זמן להשליט משמעת עצמית, ולהחזיר מעצורים להתנהגותו של היחיד. המטרה היא לדכא ולהעלים את החלקים היותר חייתיים בהתנהגות האנושית המהווים תזכורת לאכזריות, ולחוסר תרבותיות.

חלק משינוי זה הוא המעבר של התנהגויות אנושיות "מביכות" מרשות הרבים לרשות היחיד. אספקטים מסוימים של החיים שבצורתם הטבעית הם בלתי נעימים הופכים לפרטיים כמידת האפשר. אלימות, מין, הפרשות טבעיות, מחלות, כאב וסבל, מוות, כל אלה הן התנהגויות מביכות שהתקיימו בפומבי ועם הזמן עברו לרשות היחיד. מכיוון שאין אפשרות מעשית לחסל תופעות כאלה שהנפש סולדת מהם, הפתרון הוא להחביא אותם מעיני הצבור כמידת האפשר. המראה של אנשים אחרים, סובלים, חולים, עושים את צרכיהם בפומבי או שותתי דם, איננו מחזה מרנין כיום ומראות אלו עברו למוסדות אחרים כגון מוסדות לחולי נפש או בתי חולים ובתי סוהר.

יש התנהגויות אנושיות שקל היה למחוק אותם מהתודעה האנושית, וקניבליזם היא אחת מהן. שרידים של קניבליזם היו קיימים רק לפני מאתיים שלוש מאות שנה באיים מסוימים, ודומה כי בעבר היה מנהג זה מקובל יותר.¹² אבל יש התנהגויות שלא ניתן להעלים. תהליך

2. The type of culture developed by a particular people or in a particular epoch (American Heritage Dictionary, 1991).

הראשון מקביל יותר אולי ל"תרבותיות" והשני ל"תרבות". בכל מקרה, המונחים האנגליים עצמם הם תרגום ממונחים גרמניים כך שהם עצמם אינם המקוריים. כדי להקל על ההבנה, נעשה ניסיון להקפיד פחות על המינוח ויותר על הבהירות.

11 E. DURKHEIM SUICIDE: A STUDY IN SOCIOLOGY (Translated by John A. Spaulding & George Simpson, 1952). במחקר זה רצה דורקהיים להראות את השפעתה המוחלטת של החברה על היחיד. לצורך כך הוא בדק והשווה את תופעת ההתאבדות בחברות שונות. תופעת ההתאבדות היא לכל הדעות אישית ופרטית שהחלטה בה נעשית (לפחות תיאורטית) על ידי המתאבד. זה איננו רואה את מעשהו כקשור לחברה הספציפית בה הוא חי ומאמין כי הייתה זו החלטתו האישית אולם העובדות הראו שמקרי התאבדות (אחוז, קבוצות אוכלוסיה, מניעים, וכו') שונים מאוד מחברה לחברה. אם מעשה ההתאבדות שהוא כה אישי וקיצוני מושפע כל כך על ידי החברה הספציפית, נקל לשער את השפעת החברה על מעשים שאינם כה קיצוניים.

12 R. NOSOTRO, A HISTORY OF HUMAN SACRIFICE CANNIBALISM, CHANGE OVER TIME ESSAY, DISCUSS THE HISTORY OF HUMAN SACRIFICE AND CANNIBALISM. ראו בעניין זה <http://www.hyperhistory.net/apwh/essays/cot/t0w13cannibalism.htm>. ראוי לציין מקרה מהעת האחרונה המטיל ספק בהכחדת הקניבליזם, בעניין משפטו של ארמין מיווס הגרמני. ארמין, איש מחשבים בן 42 הואשם ברצח אדם, ביתור גופתו, הקפאת הגופה ואכילתה במשך שבועות. בשל העדר הסדרה חוקית בחוק הגרמני הקשור לקניבליזם הואשם ארמין ברצח

“ההתפתחות התרבותית” לא חיסל לגמרי את התופעות הלא נעימות אלא העתיק אותם למקום אחר, מעבר לעינה השזופה של החברה. האלימות, הסבל, והמוות ממשיכים לשכון ולהתקיים אלא שקיומם רחוק מהעין ומהלב כך שניתן להתעלם מהם.¹³ אליאס מביא כדוגמא קונקרטי את פשיטת העור של הבהמה לפני אכילתה.¹⁴ המנהג בחברה הגבוהה של אירופה היה להניח על השולחן חזיר צלוי שלם וכל אחד מהנוכחים חתך לו את שאהבה נפשו.¹⁵ עם הזמן, המחזה של חיה כמעט שלמה וחתירתה לגורים על ידי חבורה החל להראות יותר ויותר בלתי ראוי לאנשים והמנהג החל להתבטל. יש לציין שהריגת החיה ופשיטת עורה לא פסקו משום שכדי לאכול בשר יש להרוג ולבשל את החיה, אולם ההליך עבר לבית המטבחיים ולאנשים המומחים לכך (הקצבים והטבחים). יתירה מזו, העוף/או הבשר עוברים כיום עיבודים שונים המשנים את צורתם. חתיכות הבשר העולות כיום על שולחננו מעוצבות כך שישכיחו לנו כמידת האפשר את מקורן הטבעי. הפרסומות לבשר משבחות בדרך כלל את טיבו אולם אין אנו נתקלים בפרסומת המשבחת את “עליוזתה הטבעית של הפרה” ממנה נעשתה האומצה. קשה להניח שבשר שישווק כך שהתוצר הסופי יהיה דומה לתרנגולת החיה יהווה הצלחה מסחררת בשוק.

אנו יכולים לראות את כל השלבים עליהם מדבר אליאס בדוגמא זו. ראשית, קיימת נורמה אנושית של בישול וצליית בשר בצורה המזכירה לכולם את מקורו החי. אחר כך מתחילה התנהגות זו להפוך ל“חסרת טעם” ובלתי מקובלת בין אנשים “תרבותיים”. התנגדות זאת מופנמת בציבור וגורמת לדחייה חזקה יותר. עם הזמן, הופכת נורמה זו של בישול ואכילה ליותר מחסרת טעם אלא הופכת להתנהגות שהנפש סולדת ממנה ולפעמים אפילו נאסרת בחוק.¹⁶

(תחילה אף ברצח על בסיס מיני) והורשע לבסוף בהריגה. עוד בעניין ראו <http://www.nrg.co.il/online/archive/ART/600/610.html>.

13 אין זה מפליא לכן שהחברות של ימינו, שלפחות למראית עין הן נינוחות ותרבותיות, יכולות מהר מאוד להגיע למצב של אלימות המונית, מלחמות בקנה מידה עצום, מעשי טבח, והשמדת עצמים. ברגע שמוסרות התרבות נעלמים מסיבה זו או אחרת, יכולה האלימות לצוף על פני השטח.

14 ראו את דיונו של גרלנד, לעיל הערה 3.

15 מנהג זה היה אנושי למדי בהשוואה לדרך שהייתה מקובלת אז לשמירת טריות הבשר. מכיוון שפעמים רבות היה צורך בחלק מהבהמה ולא מכולה, היה מקובל לחתוך חלקים מגוף הבהמה מבלי להמית את הבהמה שיכלה להישאר בחיים מספר ימים אחר כך. האיסור ההלכתי על “איבר מן החי” היה מכוון לשיטה זו שהייתה פופולארית למדי.

16 אפילו כיום, ישנם באירופה ארגונים שונים המתנגדים לשחיטה משום שההליך נראה להם אכזרי מדי ותובעים שיטת המתה אחרת. בשווייץ למשל, ישנו איסור על שחיטה כשרה.

דוגמא אחרת היא היחס לספורט. אליאס מראה כיצד תחומי הספורט השונים התעדנו מהעת העתיקה. לדוגמא ניתן לראות כי במשחקים האולימפיים העתיקים על מנת לזכות בקרב השתמשו היריבים בכוח פיזי חזק מאוד תוך גרימת נזקים ממשיים ליריב עד כדי הריגתו. ישנם תיאורים כיצד הרגו מתחרים את יריביהם והדבר נחשב ללגיטימי ולא נשא עונש בצידו. התחרות נתפסה אז כאימון למלחמה. הצדדים באופן בלתי הוגן לא היו שווים בגודלם וכוחם. כיום החינוך מינקות הוא של בקרה ושליטה עצמית באלומות. כשהפנמה של סטנדרטים אלו הופכת לנורמה רווחת עד שחריגה ממנה מלווה ברגשות אשמה. אפילו סוגי ספורט שנחשבו ללגיטימיים כגון איגרוף סופגים היום ביקורת קשה בשל התוצאות הקשות שיכולות לקרות במהלך תחרות איגרוף.¹⁷

תורתו של אליאס ומושגיו על תהליך "ההתפתחות התרבותית" פותחו על ידי אחרים שהשתמשו בהם כדי להראות כיצד התנהגויות אנושיות שונות השתנו עם הזמן. כך למשל טיפל Peter Geleickmann ביחס לשינה, Menell¹⁸ בדק את היחס לתיאבון,¹⁹ אליאס עצמו הראה את היחס למוות.²⁰ בכל אלה הראו החוקרים כיצד התנהגות אנושית משתנה עם הזמן בצורה דומה למדי. התנהגויות "חייתיות" שהיו מקובלות הופכות אט אט להיות "חסרות טעם" ואחר כך אפילו לאסורות. במקרים שאין אפשרות לשנות התנהגות זאת (אכילת בשר) ישנו מאמץ לדחוק את ההתנהגות החייתית לרשות היחיד ולהתעלם ממנה כמידת האפשר. דחיית התנהגויות אלה הופכת להיות כה מופנמת עד שהיא מתקבלת כנתונה על ידי החברה וככזו שאין עליה ערעור.²¹

- 17 N. ELIAS, E. DUNNING, QUEST FOR EXCITEMENT (1986). ראו גם י' גלילי "תהליך התיירות והספורט ככר למחקר סוציולוגי בעבודתו של נורברט אליאס" הגיגי גבעה: שנתון המכללה הדתית לחינוך גבעת וושינגטון 153-159 (2000). ראו גם ג' אלגזי "הלכות הגוף וארגון החברה: תהליך הציוויליזציה של נורברט אליאס" זמנים: רבעון להיסטוריה 62-83 (2000).
- 18 ראו הדיון בדעותיו אצל: S.MENNELL, NORBERT ELIAS, CIVILIZATION AND THE HUMAN: SELF-IMAGE (1989).
- 19 S. Menell, *On the civilizing of appetite*, in THEORY, CULTURE AND SOCIETY 403-373 (1987).
- 20 N. ELIAS, THE LONELINESS OF THE DYING (1985).
- 21 אליאס עצמו לא נעצר בנקודה זו וניסה לפתח תיאוריה סוציולוגית מקיפה שאין זה המקום להיכנס אליה. אך דומה כי את עיקר ההשפעה גרמו רעיונותיו הפחות אמביציוזיים והתיאוריים של התפתחות הנימוסים האנושיים. לרעיונות כלליים אלו ראו בעיקר: ELIAS & DUNNING, לעיל הערה 17; N. ELIAS, THE COURT SOCIETY (Translated by Edmund Jephcott, 1983); N. ELIAS, WHAT IS SOCIOLOGY? (Translated by Stephen Menell and Grace Morrissey, 1978). סיכום טוב של מגוון רעיונותיו נמצא אצל Menell, לעיל הערה 19.

ביקורת עיקרית שנאמרה על ניתוח של אליאס נוגעת לעובדות שבבסיס התיאוריה.²² כל המחקר של אליאס מתבסס על ההנחות הנורמטיביות כפי שנכתבו בספרי הנימוסים וההליכות. בנקודות מסוימות בספרו אליאס מתאר את הטקסטים כאילו משקפים אותנטית את שהתרחש בפועל. אליאס נטה להסיק על המנהג הרווח בתקופה מסוימת על פי האיסורים כפי שאלו נכתבו במדריכי הנימוסים. אלא שכידוע לא תמיד תואם הנימוס את המציאות. לנוכח האמור נראה כי "עקומת הציוויליזציה" שיצר אינה משקפת נאמנה את מה שקרה בפועל בכל נקודת זמן, בתרבויות וחרבות שונות.

ביקורת נוספת שנשמעת על ספרו של אליאס טוענת כי לא ניתן לומר בהכרח שתרבות מסוימת מתקדמת יותר מאחרות. אליאס רואה את ההתנהגות האנושית כ"מתקדמת" מהברברי והנחות אל המתקדם. אך מי יכול לקבוע איזה תרבות מתקדמת יותר? באילו קריטריונים נוכל לבחון זאת? אליאס לא לקח בחשבון במחקרו כי אותה תרבות שמגדירה "תרבותי" היא בעצמה תלויה תרבות.²³

יישומי דעותיו של אליאס על הענישה לגווניה

כדי להבין את חידושו של אליאס, נזכיר בקצרה דעה שהייתה פופולרית למדי בתחילת המאה השמונה עשרה. זו טענה כי "Hanging is not punishment enough". דהיינו, עונש המוות המקובל על רוצחים, שודדי דרכים, ופורצים לבתים, איננו מספיק מרתיע. מן הראוי לכן להוציא להורג אנשים בצורה שתגרום להם סבל רב יותר עד ליציאת נשמתם. האלטרנטיבות שהוצעו מגוונות וביניהן הוצע כי ראשית ירוסק גופו של העבריין על הגלגל, אח"כ ייתלה כשהוא אזוק ובסופו של דבר ימות ברעב. בנוסף נטען, כי היות וחלק מהעבריינים מגיעים לתלייה כשראשם מורם ובגאוה, מן הראוי שבתקופת המשפט ועד להוצאה להורג יורעב העבריין ויגיע רעב סובל ומושפל לסופו. כמו כן הוצע כי יוצא להורג צבוע בצבעי קלון (עדיף שחור), ועוד.²⁴

טענה זו כי עונש המוות איננו מספיק גם יושמה. די לקרוא תיאור של גזר דין מוות שהוטל בשנת 1757 על אחד דֵמִיֵין (Demiens), שניסה להתנקש בחיי המלך לואי החמישה-עשר. התיאור הלא נעים מבוסס על תיעוד מאותה תקופה.

22 ג' אלגזי "נורברט אליאס: קורות חייו ועבודותיו העיקריות" זמנים: רבעון להיסטוריה – 83-60 (2000).

23 ראו פ' באומן "סכין, מזלג וזמנים מודרניים: על תיאוריית הציוויליזציה של נורברט אליאס" זמנים: רבעון להיסטוריה 90-95 (2000).

24 ראו בעניין זה: <http://www.earlymodernweb.org.uk/waleslaw/hanging.htm>.

הוא יילקח בעגלה בלא מלבושים מלבד חולצה, מחזיק בידו לפיד של שעווה בוערת שוקלת שתי ליברות, עד לגרדום. שם ייקרע בשרו מחזהו, ידיו, ירכיו ושוקיו, בעזרת מלקחיים מלובנות. ידו הימנית שהחזיקה בסכין תישרף בגופרית ועל המקומות שמהם נקרע בשרו ישפכו עופרת מותכת, שמן רותח, שרף בוער וגופרית מעורבבת עם שעווה. לאחר מכן [בעודו חי כמובן] ייקשרו גפיו לארבעה סוסים שימשכו אותו לארבע רוחות השמים ויקרעו אותו לגזרים. גזריו יישרפו באש ואפרו יפוזר ברוח.²⁵

כמה בעיות טכניות העיבו על ביצוע גזר הדין כפשוטו. ראשית, למרות שהכינו מלקחיים מיוחדות לביצוע גזר הדין לא הצליח התליין לקרוע את גזרי הבשר באמצעותם. בלית ברירה הוא נאלץ לאלתר; שנית, ארבעת הסוסים לא הצליחו במשימתם. נעשה ניסיון להגדיל את מספרם לשישה, אך גם אלה לא הצליחו לקרוע את גוף העבריין. בסופו של דבר נאלצו לחתוך את גופו בלא סוסים, בעזרת סכינים. הצד האופטימי הוא שבעיות טכניות אלה מלמדות שאפילו באותה תקופה עונשים מסוג זה לא היו תכופים; אולם זה לא היה עונש יוצא דופן, ויש בדינו תיאורים קשים יותר.²⁶

מה תהיה תגובתנו הטבעית למשמע התיאור הפלסטי הזה? פחד ואולי יותר מזה, התנגדות חד-משמעית ומוחלטת. אף התומכים הנלהבים בעונש המוות לא יסכימו להוצאה להורג בסגנון זה. אולם בהיסטוריה האנושית היו צורות ענישה שכיום איננו מעלים אותן על דעתנו: עינויים, כריתת איברים, השחתת הפנים או הגוף, הצלפות פומביות בכיכר השוק, סקילה, הטבעה, שרפה, צליבה, מחיצה על ידי פילים – כל אלה ואחרות הן דרכי ענישה שהתקיימו בעבר וכיום נדחות על הסף (לפחות בחברה המערבית). עונשים מסוג זה נחשבים לא-אנושיים, אכזריים וברבריים. שלילתם היא כה מוחלטת ואינטנסיבית עד שקיימת הסכמה כללית לגבי דחייתן ובדרך כלל אין על כך ויכוח פומבי. אם כן, השאלה היא מה קרה במהלך מאתיים השנה האחרונות אשר השפיע על שינוי היחס לסוג עונש שנחשב בעבר מובן מאליו ובוצע בהתלהבות וכיום הוא נחשב לחולני, אם לא למטורף? איך עברנו

25 זהו תרגום חופשי לעברית מתוך ספרו של פוקו (עמ' 1). MICHEL FOUCAULT, DISCIPLINE & PUNISH: THE BIRTH OF THE PRISON (1979).

26 דוגמא לאמור ניתן למצוא בפרשת אדריאן קורבאך משנת 1669 כפי שמובאת בספרו של ס' נדלר שפינוזה: ביוגרפיה 258 (הוצאת רסלינג, 2007). קורבאך ניסה לפרסם באותה תקופה מאמרי כפירה שיצאו נגד הדת, הכנסייה, טקסים ופולחנים דתיים וכדומה. מאמריו הוחרמו וקורבאך נתפס על ידי הרשויות ונחקר ארוכות על כתביו. בין היתר, הומלץ להטיל עליו עונש חמור, והוא כדלהלן: "לכרות את אגודלו הימני, לנקב חור בלשונו בברזל מלובן ולאסור אותו לשלושים שנה, ונוסף על כך להחרים את כל נכסיו ולשרוף את כל ספריו..." ציטוט שנלקח מפרוטוקול החקירה של קורבאך המופיע ב-MEINSMAS, SPINOZA ET SON CERCLE, 368.

במהירות מעונשי גוף אכזריים לעונש מאסר גורף? תשובתו של אליאס היא כי הרגישות החברתית עליה עמדנו מקודם היא זאת ששינתה את היחס לעונש הגופני בכלל ולעונש המוות בפרט.

תורתו של אליאס כמסבירה את היחס המודרני לעונשים גופניים ולעונש המוות

תורתו של אליאס ניתנת ליישום גם לגבי הענישה הפלילית ואנו נבדוק זאת על ידי היחס המקובל כיום לעונש מוות ולענישה גופנית בכללה.²⁷ אין חולק כי היחס לעונש המוות השתנה עם הזמן. בעולם העתיק, עונש מוות היה מובן מאליו ולא נשא עמו כל ספק. המקרא מלא עבירות שהעונש עליהן הוא מוות בלבד. לא רק זו אלא שהוצאות להורג נעשו בפומבי במרכז העיר והפכו למעין קרנבל מקומי.

למותר לציין שביצוע כזה של הוצאה להורג שהיה כה מובן בזמנו, נראה בימינו כאכזריות ברברית לשמה שאין לה כל מקום. עם הזמן, אט אט החל ההליך הפומבי של הוצאה להורג להתפס כבלתי נאות בדעת הצבור.²⁸ התגובה על פי אליאס הייתה צפויה. ראשית, הביצוע הוסט מעיני הצבור ועבר לבתי סוהר ומקומות סגורים אחרים. עם זאת ובמקביל, הוחל לנסות "לעדן" את צורת ההוצאה להורג. בשלב הראשון, נעשה ניסיון להיגמל מהסתמכות על כישוריו המקצועיים של התליין. צורות ההמתה השתנו כדי להופכם לאנושיות יותר. את מקום ההמתה בחרב החליפו הגיליוטינה, כיתות יורים, כסא חשמלי, ותא גזים.

בשלב השני נעשה ניסיון לדמות את ההוצאה להורג להליך מקובל וידוע. זריקת הרעל המקובלת כיום בהרבה ממדינות ארצות-הברית היא הדוגמא הטובה לכך.²⁹ אנו משתמשים

27 J. Simon, *Back to the future: Newman on corporal punishment*, 4 AMERICAN BAR FOUNDATION RESEARCH JOURNAL 941-937 (1985).

28 דוגמא חיה לביטוי ספרותי חזק ונוקב לתחושת האי-נוחות הנובעת עקב הוצאה פומבית להורג ניתן לראות בשני הספורים הקצרים הבאים שנכתבו על ידי שני מחברים שונים, בזמנים שונים, ביבשות שונות, ובשפות שונות. ספורו של יוסף אופאטושו "מיתת כושי" (תורגם מידידיש על ידי דניאל פרסקי, בתוך לקט ספורים מספרות יידיש, תל-אביב תשי"ח), וספורו של ג'ורג' אורוול "תליה" (תירגם מאנגלית אפרים ברודא, בתוך מדוע אני כותב ועוד מסות, תל-אביב, תשמ"ה).

29 עם זאת ועל אף שהרוב הגדול של מדינות ארצות-הברית משתמשות בשיטת הזריקת הרעל שהיא שיטת ההמתה הרווחת, ישנן עדיין מדינות בארצות-הברית שלא זנחו שיטות אחרות, אכזריות יותר והרבה פחות סטריליות. כגון: כסא חשמלי, המתה בגז קטלני, תליה וכיתת יורים. ראוי להדגיש שרוב המדינות שהותירו המתה בשיטות הנ"ל, קבעו כי השיטה הנוספת

בפרוצדורה סטרילית רפואית המוכרת לכולנו. הנידון מקבל זריקה והולך לישון, אלא שבמקרה הספציפי הזה איננו קם. זהו מחזה אנושי יותר ומתקבל יותר על הדעת מאשר ההליך העתיק שיכול לגרום לדם, לכלוך, ומראות שאיננו מעוניינים לראותם. עם זאת, קיימים מתנגדים רבים לעונש המוות משום שקשה בסופו של דבר להסתיר את טיבו האמיתי של ההליך. מתנגדים אלו טוענים גם שעונש המוות איננו מרתיע ואינו צודק, אולם אחד מנימוקיהם המרכזיים הנו טבעו "הלא אנושי" של עונש המוות.³⁰ באותה צורה ניתן לראות את היחס לעונשים גופניים. נראה שבחברה המערבית (או לפחות בחלקים הקובעים לגבי מדיניות) ישנה התנגדות נחרצת לשימוש בעונשים גופניים כלשהם כמכשיר ענישה.

גם פה אנו יכולים לראות בבירור את התהליך עליו מדבר אליאס. ראשית, הייתה קיימת נורמה חברתית מקובלת ומוצדקת על כל שכבות הציבור של ענישה פיזית חמורה ונוקשה. עם הזמן התגבשה ההכרה שענישה גופנית איננה ראויה לחברה מתקדמת. הכרה זו לא באה במפתיע אלא נבנתה אט אט תוך ויכוח ציבורי וחילוקי דיעות. Myra Glenn חקרה לעומק את ביטול העונש הגופני (בעיקר מלקות) בארצות-הברית במוסדות שונים.³¹ הללו כללו את

עומדת לצד המתה בהזרקה רעל. היינו, במדינות בהם קיימת שיטה אכזרית יותר מהשיטה הרווחת (הזרקה רעל) ישנה אפשרות (לרוב, לבחירת הנידון), לבחור בשיטה הרווחת או בשיטה האחרת הקיימת. כך למשל באלבמה השיטה הרווחת היא המתה בהזרקה רעל אלא אם כן בחר הנידון בכסא חשמלי. כמו כן, בפלורידה יכול הנידון לבחור בין המתה בהזרקה רעל או בכסא חשמלי. דוגמא נוספת במיזורי ישנה האפשרות להמתה בגז או הזרקה רעל, שם לא ברור אם ההחלטה היא בידי הנידון אם לאו. בניו המפשייר ישנה המתה בתלייה במידה ולא ניתן לספק המתה בהזרקה. במדינות נוספות נותרה עדיין האפשרות של המתה על ידי כיתת יורים. עוד בנושא ראו "Death Penalty Information Center", <http://www.deathpenaltyinfo.org/methods-execution>.

30 בעניין זה יש להזכיר את טיעון "הברוטליזציה" שגם הוא זהה עקרונית ל"רגישות חברתית" בה אנו דנים. הטענה היא שברגע שהחברה מסכימה עם העיקרון כי ניתן ליטול חיים של אדם אחר, היא גורמת לברוטליזציה משום שבכך יש הצדקה לאנשים פרטיים ליטול חיים. הנימוק של הרוצח הפוטנציאלי הוא פשוט. היות והחברה מסכימה עם כך שיש אנשים שצריך להורגם, יכולים אנשים להצדיק רצח אחרים בטיעון שהם ראויים למוות. במלים פשוטות, הערך של שמירה על החיים יורד בחברה באופן כללי, ולכן יש לאנשים פחות מעצורים מפני ביצוע מעשי רצח. ראו W.J. Bowers, Glenn L. Pierce *Deterrence or brutalization: What is the Effect of executions?* 26 CRIME & DELINQUENCY 453-484 (1980). טענה דומה גורסת כי מספר מקרי הרצח עולה אחרי מלחמות עקב הפיחות בערך חיי אדם. ראו בעניין זה: S.F. Landau, D. Pfeffermann, *A Time Series Analysis of Violent Crime and its Relation To Prolonged States of Warfare: The Israeli Case*, 26 CRIMINOLOGY 489-504 (1988).

31 M.C. GLENN, CAMPAIGNS AGAINST CORPORAL PUNISHMENT: PRISONERS, SAILORS, WOMEN, AND CHILDREN IN ANTEBELLUM AMERICA (1984).

בתי הסוהר, הצי, בתי ספר ציבוריים, והלקאות ילדים ונשים בתוך המשפחה. המעניין הוא שהתנועות השונות לביטול העונשים הגופניים בארצות הברית אירעו בזמנים סמוכים באמצע המאה ה-19. אנשים רבים התנגדו לביטולים אלו. כך למשל, בשנת 1843 התאגדו 31 מנהלי בתי ספר ציבוריים בבוסטון כדי למחות על הצעת האחראי על החינוך במדינה לבטל את עונש המלקות בבתי הספר. לטענתם, עונש גופני הוא עניין מוסרי שבא להקיע את התלמיד הסורר ולהביע בבירור את הסלידה ממעשהו הלא נאות Glenn.³² הביאה דוגמאות רבות משיבות הסנט והקונגרס, דוחות של מורים ומחנכים, מנשרים וקטעי עיתונות המצטטים את דעותיהם של האסירים עצמם, ועוד.

את השינוי ביחס לעונש פיזי ניתן לראות בקלות גם במשפט הישראלי ביחס לענישת ילדים על ידי הוריהם. אם בעבר החוק והפסיקה תמכו בעונש גופני לילדים ואולי אף עודדו אותו, הרי כיום המצב המשפטי הוא שעונש גופני אסור.³³

הוויכוח הציבורי של העבר. איננו קיים יותר היום. עם התבססותה של תפיסה השוללת עונש גופני, נעלמו מאליהן הגישות הקודמות וכיום עונש גופני איננו נחשב כעונש מתאים בחברה המערבית. הכרה זו הופנמה כדבר מובן מאליו בתפיסת הציבור.

יש לציין שהתנגדות זו איננה מבוססת בדרך כלל על התנגדות כללית לגרימת סבל בכלל. קיימות עדויות בספרות שעונש המאסר (ובמיוחד המאסר הארוך) גורם לסבל נפשי ולפעמים גם פיזי לאסירים.³⁴ מדי יום ביומו הצבור שומע על תקלות ונזקים חמורים שנגרמים מעונשי מאסר.³⁵ סביר גם להניח שאחוז גבוה מהאסירים היו בוודאי מעדיפים עונש פיזי שאותו ניתן לסיים מיידית מאשר עונשי מאסר. החברה מסכימה ומוכנה לגרום סבל במתכוון על אנשים, אלא שסבל זה חייב להתאים לתבנית מסוימת ותבנית זו איננה כוללת עונשים גופניים. יתירה מזו, נדמה לי שרוב הצבור לא יסכים לעונשים גופניים גם אם יהיה ניתן להוכיח סטטיסטית שעונשים אלו מרתיעים וזולים יותר מעונשי מאסר. קטיעת היד כעונש על גניבה, המקובלת עדיין במשטרים אסלאמיים מסוימים, פשוט איננה מהווה אלטרנטיבה שאנו מוכנים לשקול, יהיה יתרונה אשר יהיה. מאסר לעומת זאת, מוגדר בפינו כ"שליטת החירות" בלבד. הוא איננו נושא עמו סבל מיידי הנראה לעין, ובעיקר, הוא נעשה

32 שם, בעמ' 103.

33 ראו בעניין זה פסק הדין ע"פ 4596/98 פלונית נ' מדינת ישראל, פ"ד נד(1) 145 (2000). ראו גם הביקורת של אווילין גורדון "שופטים ללא גבולות" תכלת 10 (2001). אך זהו החוק כיום ולא נראה שישתנה בקרוב.

34 ראו למשל: K.C. HAAS, G.P. ALPERT, THE DILEMMAS OF PUNISHMENT: READING IN CONTEMPORARY CORRECTIONS 206-85 (1986).

35 ראו למשל כתבתו של משה טובל המתייחסת למצב בבתי המעצר המשטרתיים. משה טובאל "כל דבר רע שאתה מתאר לעצמך קורה שם" הארץ (27.7.1994) ב.1.

אחרי כתלים סגורים ומרוחקים מראיית הצבור. הנימוקים שבהם נשתמש אינסטינקטיבית לדחיית ענישה גופנית לא יהיו נימוקים של תועלת, או עקרונות צדק. הטענה תהיה כי עונשים אלה "אינם אנושיים", "ברברים", "שייכים לעידן החושך", וכיוצא בזה.

בקורת וסכום תורתו של אליאס

אם כי תורתו של אליאס מושכת את הלב, ישנן בה כמה נקודות בעייתיות. אליאס פרסם את ספרו בשנת 1939, וכפי שציין Edmund Leach על רעיונותיו של אליאס "Hitler was refuting the argument on the grandest scale"³⁶

אין זה ברור כלל שהצבור נעשה רגיש יותר למחזות של סבל ואלימות ולא רק מלחמת העולם השנייה תוכיח. אחרי הלקייתו של צעיר אמריקני בסינגפור (בה עדיין קיים עונש מלקות) התברר שצבור לא קטן בארצות-הברית (אם לא הרוב) רואה במלקות עונש הולם לפשעים מסוימים.³⁷ גם הנקודה של הרחקת המחזות "הלא נעימים" מעיני הצבור איננה ברורה. לא מזמן תבעו מספר תחנות טלוויזיה בארצות-הברית את הזכות לשדר את ההוצאות להורג בטלוויזיה והעניין עדיין נדון.³⁸ מעבר לכך, הציבור המערבי צופה מדי יום ביומו במחזות של הרג, סבל, אסונות, וייסורים המתקיימים במקום כלשהו על הגלובוס ומייד עובר הלאה לתחרויות הספורט המקומיות. אליאס כתב לפני עידן הטלוויזיה ואין זה ברור כלל ש"הרגישות החברתית" לסבל עדיין תקפה כיום.

אולם הנקודה החשובה שיש לשים לב אליה בתורתו של אליאס היא שההתנגדות לעונשים מסוימים איננה תוצר מוגבל הקשור לענישה בלבד. ההתנגדות לעונש פיזי למשל נובעת מדחייה כללית של אלימות בחברה, לא רק כעונש במערכת המשפט. אנו מתנגדים לכל ביטוי של אלימות גופנית. יהיה זה אינדיבידואלי, או ציבורי, על ידי המדינה או על ידי אדם פרטי.³⁹ העולה מזה הוא שצורת העונש איננה תלויה רק בדעותינו על הענישה אלא

36 צוטט ב-Andrews, לעיל הערה 7, בעמ' 479.
37 התברר שכמעט 40% (מהצבור האמריקאי) תמכו בהלקאות של הצעיר האמריקאי בסינגפור. כ-64% ראו בכך עונש הולם לסוחרים סמים בארה"ב, ו-52% עונש הולם לשוד. ראו M. Elliott, *Crime & Punishment - The caning debate: Should America be more like Singapore?*, NEWSWEEK 6-11 (18.4.1994).
38 D.A. Kaplan, "Live, From San Quentin...", *Should a TV station broadcast an execution?*, NEWSWEEK 61 (1.4.1991); J. Smolowe, *The ultimate horror show*, TIME 59 (3.6.1991).
39 אליאס יוכל לראות בכך התקדמות נוספת בניסיון העידון של ההתנהגות האנושית והתרחקות מחברת הטבע, שם אלימות ברורה ומופגנת היא הכלי השולט היחיד.

בגורמים שמחוצה לה. הרגישות הציבורית מגבילה אותנו בסוג העונש בו נוכל להשתמש, בכמות הכאב אותה נוכל לגרום לעבריין, במשכו, בחוזקו וכו'. בין אם נדגול בהרתעה, מניעה, גמול, או כל מטרה אחרת של ענישה, צורת הענישה ודרך הענישה הספציפית מוגבלת על ידי "גורמים חוצ-ענישתיים", שאין כל אפשרות להתעלם מהם.

מישל פוקו – מבוא

מישל פוקו (1926-1984) היה פילוסוף, היסטוריון, חוקר ספרות וסוציולוג צרפתי שהשפיע רבות על עולם המחשבה של המאה העשרים. יושם לב שאפילו תיאור פועליו והשכלתו של פוקו הם בינתחומיים בין השאר משום שהוא עצמו שלל את עצם הסיווג לתחומי יידע שונים.

למרות השבחים הרבים, שתי נקודות מפריעות לחקר הגותו של פוקו. ראשית, מדובר בכתיבה קשה וארכנית, שאיננה בהירה ומסודרת ולא תמיד ברור מה רצה לומר. שנית, דעותיו של פוקו השתנו עם השנים והוא לא היסס לנקוט עמדות חדשות ולעתים מנוגדות למה שאמר בעבר.⁴⁰ כשעומת עם כך השיב כי הוא לומד ומבין יותר עם הזמן כך שאין ספק שעמדותיו משתנות וראוי להן שכן. קשה ואולי בלתי אפשרי להתמודד עם עמדה שכזאת, אך לכל הדעות אין ספק שהשפעתו גדולה על כל התחומים שהוזכרו ויותר מכך. לענייננו, אנו ננסה לדון בקצרה במספר מושגים כלליים בכתיבו (הרלוונטיים לענייננו) ואחר כך נתמקד ישירות בשאלת המעבר לבתי הסוהר, שהיא נושא ענייננו. כדי לפשט ולהקל את ההבנה, נשתדל בהסבר המונחים להשתמש בעיקר בדוגמאות מעולם המשפט והקרימינולוגיה.

מישל פוקו: מושגים בסיסיים – שיח, יידע, כוח, והקשרים ביניהם

שיח:⁴¹ אחד המונחים המופיעים ביותר אצל פוקו קשור למה שמכונה היום 'שיח'. ההגדרה איננה תמיד מוסכמת על כולם אך לצרכנו נגדיר 'שיח' כ-"צורה בה אנו מדברים על הנושא". בקצרה, לדעת פוקו הצורה שבה אנו מדברים על השאלות שבמחלוקת קובעת

40 פוקו צוטט בראיון מ-1983 בו אמר: "כשאנשים אומרים, טוב, חשבת את זה לפני כמה שנים ועכשיו אתה אומר דבר אחר, תשובתי היא, טוב, אתם חושבים שעבדתי כמו כלב כל השנים הללו כדי לומר אותו דבר ולא להשתנות?" ראו ש' מילס מישל פוקו (הוצאת רסלינג, 2005).

מתוך מאמר של ד' לחמן www.e-mago.co.il/Editor/philosophy-890.htm.
41 ראו מאמרו של ד' ליבר "תרחישים קיצוניים של חירות חלק א: רוסו ופוקו" מתוך <http://www.e-mago.co.il/Editor/philosophy-1465.htm>. ראו גם א' דותן "הסובייקט, האחר התשוקה והשיח" מוזה: רבעון לאמנויות 4 27-22 (2001).

במידה רבה את מסקנותינו. לא רק זו אלא שיחסי הכוח והידע בחברה קובעים בהכרח את הצורה שבה אנו מדברים וממילא את התוצאה הסופית. ניקח לדוגמא את הציטוט הבא (ההדגשות לא במקור):

עיני המערער חשכו. הוא שלף אקדח שהיה עמו בהיתר ואשר נשא עמו כבדרך שיגרה. הוא דרך את האקדח וירה מספר כדורים לתוך הרכב. הם פגעו בשכן ובאשתו וגרמו למותם. המערער הסגיר עצמו מיד למשטרה. הוא הועמד לדין באשמת רצח.⁴²

יושם לב למספר הדגשים. ראשית, מאיין יודע השופט-המספר יודע כל כי "עיני המערער חשכו"? וכי היה שם? שנית, מניין יודע הוא כי המערער נושא עימו אקדח בדרך של שיגרה? שלישית, מדוע הוא אומר כי המערער ירה את הכדורים לתוך הרכב, ואיננו אומר כי ירה בשכן ובאשתו? רביעית, יושם לב כי הטקסט קובע כי "הם", קרי "הכדורים", פגעו וגרמו למוות ולא חס וחלילה המערער, וחמישית, הטקסט מדגיש כי המערער פנה 'מיד' למשטרה ובכך כמובן מדגיש את העובדה כי יש לנו כאן עניין עם אזרח הגון שאיכשהו איתרע מזלו ואקדחו ירה ולדאבוננו נהרגו שני אנשים.

ניתוח "פוקויאני" יסביר כי השופט במקרה זה רצה להקהות את אשמתו של הנאשם ולהוביל לתוצאה אותה קבע מראש של הריגה ולא רצח. ממילא הצורה בה אנו מדברים על האירוע חייבת להיות מותאמת לכך. ברור כי ניתן ואפשר היה לדבר אחרת על כל העניין. למשל "המערער שלף את אקדחו אותו הכין מראש, וירה בדם קר בשכן ובאשתו שישבו חסרי אונים ברכב וזאת ללא עוול בכפם". וכמובן, האפשרויות הן אינסופיות. שוב, הראינו כאן דוגמא לניתוח "השיח" הספרותי בפסק דין משפטי,⁴³ אך לדעת פוקו זהו המצב בכל 'שיח'. הצורה בה אנו מדברים על הנושא קובעת מראש את מה שייאמר ואת מה שיוכל להיאמר.

42 הציטוט מתוך פסק דין אזואלוס, ד"נ 3371/98 אזואלוס נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 18.9.2000).

43 נושא זה נחקר רבות בספרות במקומות ובמקרים רבים, ראו למשל ש' אלמוג משפט וספרות (2000); ש' אלמוג משפט וספרות בעידן הדיגיטלי 123-33, 185-169 (2007); א' בנדור "מחשבות ביקורתיות על 'משפט כספרות' מחקרי משפט יח 118-85 (2002); מ' מאוטנר "שכל ישר, לגיטימציה, כפיה: על השופטים כמספרי סיפורים" פלילים ז 76-11 (1998); א' עדי "רטוריקה כלכלית: כלכלה וספרות בניתוח המשפט" מחקרי משפט יח 263-282 (2002); י' תירוש "סיפור של אונס לא יותר: על פוליטיקה של יצוג טקסטואלי וע"פ 303/98 מ"י נ' דן שבתאי" משפטים לא 622-579 (2001). וכן ראו דנ"א 2401/95 נחמני נ' נחמני, פ"ד נ(4) 661 (1996).

כוח: ⁴⁴ מונח חשוב אחר אצל פוקו הוא המונח "כח". פוקו גרס כי האדם מכונן על ידי יחסי כוח חברתיים. לשיטתו הכוח אינו מוחזק בידי קבוצה שלטת מוגדרת כתפיסת המרקסיסטים, אלא מפוזר ומגיע דווקא מלמטה. פוקו טען כלהלן: "הכוח אינו דבר שרוכשים אותו, חוטפים אותו או מתחלקים בו... כוח מופעל מאינספור נקודות...".⁴⁵ וכן את המנגנון שבו מופעלים יחסי הכוח ההלו תיאר כך:

...כוח מופעל ונעשה בו שימוש באמצעות ארגון דמוי רשת... יחידים מעבירים אותו ביניהם ובתוך כך טווים את קוריו; הם תמיד מצויים במצב שבו, בו זמנית, הם מפעילים כוח והוא פועל עליהם. הם לא רק נתונים להשפעתו או מקבלים עליהם את עולו, הם גם תמיד הרכיבים של התממשותו הקונקרטי.⁴⁶

על פי מושג הכוח הפוקואני, לכל שותף במערך הכוחות, קרי לכל אדם/אינדיווידואל יש אינטרס פרטי שאינו נקשר עם אינטרסים גלובליים חברתיים. פוקו הציע מודל לניתוח האדם והסדר החברתי בו טען כי החברה מורכבת מפרטים וקבוצות הנמצאים במאבק ובהשפעה תמידית. הצדדים פועלים מאינטרסים פרטיים אנוכיים המשתנים עם הזמן, ובוודאי אין מטרתם להגיע לפיוס וצדק עם הצד השני.

ידע: ⁴⁷ הכוח והשיח קשורים הדוקות ליידע ולהיפך. לטענת פוקו, תהליך ייצור הידע מושפע רבות מיחסי הכוח. הכוח מייצר יידע ובעיקר בעלי הכוח מייצרים יידע על אלו שמבקשים הם לשלוט בהם.

44 ראו בעניין זה ספרה של שרה מילס שבו מתארת היא את מושגי הכוח והידע שבהם עסק פוקו רבות ועליהם לטענתה מבוססת למעשה התיאוריה שלו בהקשרים שונים. ראו מילס, לעיל הערה 40. ראו גם: ג' קלדרון "לא רק כוח" – דיון אודות תפיסת הנאורות אצל מישל פוקו עם צאת הספר "הנאורות-פרויקט שלא נשלם?" בעריכת עזמי בשארה, ועם פרסום המסה של פניה עוז ולצברגר "מן המאהב הנואש אל הכלכלן התועלתני" בכתב העת זמנים (מעריב, מוסף שבת – ספרות וספרים, 1997). א' ו' ניל "לערוף את ראשו של המלך: ספרו של פוקו 'חייבים להגן על החברה' ובעיית הריבונות" תיאוריה וביקורת 27, 103-126 (2005). ח' בן ימי "מין וכוח" (ביקורת על ספרו של מישל פוקו "תולדות המיניות", כרך א: הרצון לדעת), הארץ (מוסף ספרים – גיליון 220, 1997). ע' אופיר "עיון מחדש בפוקו: המיפוי של ידע וכוח" עיון: רבעון פילוסופי מא 187-218 (1992).

45 מ' וולצר "הפוליטיקה הגלמודה של מישל פוקו" מקרוב: כתב עת לספרות ולתרבות 130-116 (1997).

46 ראו לעיל הערה 43. כמו כן ראו מאמרו של ק' נגהי "מישל פוקו על ידע ועוצמה" מתוך <http://www.e-mago.co.il/Editor/philosophy-2103.htm>

47 ראו מילס, לעיל הערה 40. כמו כן ראו G. DANAHER, T. SCHIRATO, J. WEBB, QUESTIONS OF KNOWLEDGE: UNDERSTANDING FOUCAULT 13-29 (2000).

ננסה לתרגם מונחים אלו לפסים מעשיים. עובדה היא כי ישנם הרבה יותר מחקרים של אנשי אקדמיה על העניינים והעבריינים מאשר מחקרים על אנשי האקדמיה עצמם. יש פחות מחקרים (יחסית) על פרופטורים, יחסי הכוחות במחלקה ממוצעת, מי עולה לגדולה באקדמיה וכן הלאה. באותה צורה, כל שופט אמור לדעת רבות על העבריינין, שכן "לא יעלה על הדעת" כי השופט לא יידע על העבריינין לפני שידון אותו למאסר. אך מובן מאליו כי אסור שהעבריינין יידע דבר על השופט משום שאין זה כלל עניינו. לא רק זו אלא שבדרך כלל בעלי הכוח מתנגדים למחקרים על הדרך בה הם משתמשים בכוח ועל היחסים ביניהם. עובדה היא שעד היום קשה מאוד לקבל אישורים (לא רק בישראל) לראיין שופטים, לברר מדוע נתנו החלטות אלו ולא אחרות, יחסיהם עם בעלי כוח (עמיתיהם, או ערכאות הערעור) וכן הלאה.

תפיסת פוקו מסבירה זאת היטב. לא רק האקדמיה ובתי המשפט אינם ששים למחקרים הקשורים אליהם, אלא כל בעלי הכוח מתנגדים ליצירת מידע בעניינם. אחרי ככלות הכול, ייצור הידע הוא שלב ראשון בשימוש בו באמצעים שלא בהכרח יישאו חן בעיני בעלי הכוח. אלה יסכימו הרבה יותר בקלות לייצור ושימוש בידע הקשור למגזרים החלשים באוכלוסייה.⁴⁸

פוקו בקליפת אגוז על השינוי בענישה – השתכללות השיטה הטכנולוגית

למרות כתיבתו המעורפלת של פוקו, הרי לנושא מאמרנו יש יתרון שכן פוקו כתב עליו בפירושו. קרי, פוקו התייחס במפורש לשאלה זו של נטישת העונש הפיזי לטובת עונש בית הסוהר. את דעתו בנושא זה פרסם בשנת 1975 בספרו *NAISSANCE DE LA PRISON SURVEILLER ET PUNIR*⁴⁹ והשאלה מופיעה בספר בצורה מפורשת כבר בפרק הראשון. פוקו מציג שני תיאורי ענישה. בתחילה מתוארת בפירוט הוצאתו להורג של דְמִיָּין אותה הצגנו בדברנו על אליאס. בשני מתוארת טבלה מדוקדקת על סדר היום בבית לפושעים צעירים בפריז בשנת 1837, ונתרגם רק דוגמא אחת בלבד:

עם ההשכמה (שש בחורף, חמש בקיץ), בהישמע קול התוף הראשון, האסירים חייבים לקום ולהתלבש בדממה, תוך כדי פתיחת הדלתות על ידי הממונה. בזמן התיפוף השני, עליהם להיות לבושים ולסדר את מיטותיהם;

48 רעיון פוקויאני זה יכול להסביר לנו גם את מיעוט המחקרים בישראל הקשורים לתקשורת, לצבא, ושאר מגזרים חזקים המעדיפים להשאיר עמום את הצורה בה הם משתמשים בכוח.

49 באנגלית תורגם הספר משום מה ל: *MICHEL FOUCAULT, DISCIPLINE & PUNISH: THE BIRTH OF THE PRISON (1979)*. המקור מדבר על "מעקב וענישה" ובאנגלית תורגם הספר משום מה ל"משמעת וענישה".

בזמן התיפוף השלישי עליהם לעמוד בתור ולהסדר לציאה לכנסיה
לתפילת הבוקר. ישנו רווח של חמש דקות בין תיפוף לתיפוף.⁵⁰

בניגוד לאליאס שכלל לא התייחס במפורש לשאלה, הרי פוקו שואל בצורה חד-משמעית, מה הביא לשוני הכה ברור בדרכי הענישה בזמן כה קצר? ותשובתו העקרונית ברורה. הטכניקה השתנתה וכעת היא יעילה יותר על ידי שימוש בדרכים אחרות. קרי, בניגוד לאליאס שרואה בשינוי כמאפיין את "תהליך התרבות" הכללי, הרי לדעת פוקו המטרה נשארה אותה מטרה, שליטת הכוח תוך כדי שימוש בידע. אלא שכעת הידע נגיש ומפותח וממילא אין צורך בהפעלת הכוח האלימה עליה דברנו קודם. הטכניקה השתנתה והשתפרה, אך הכיוון אחיד, שליטת הכוח באמצעות הידע.

פוקו – הדרך הישנה והחדשה בהשפעה על גוף האדם

לדעת פוקו, הן שליטת הענישה הישנה של עינויים פיזיים, והן שליטת הענישה החדשה של "משמוע באמצעות הידע" יש מטרה אחת, השפעה על גוף האדם. המעניש רוצה כי הנענש יתנהג כיאות. דע עקא שהנענש איננו מציית ויש להכניעו. בעבר הושגה המטרה על ידי הטלת אימה על הציבור. העונש מתואר כטקס הפגנתי ראוותני שמטרתו העיקרית היא הפגנת הכוח והעוצמה של הריבון. העונשים באותה תקופה התאפיינו בביצוע אכזרי, הכולל עינוי והשפלת הנענש. לא רק זאת אלא שהיה הכרח בהצגתו לקהל רב. גם כדי להראות לכלל הציבור מה קורה לעבריינים, וגם על מנת לתת לציבור אפשרות לסלידה מהעברייני. טקס הענישה היה מעין פסטיבל עממי שהתקיים במקומות מרכזיים ונעשה לעיני כל. ככל שהעבירה הייתה חמורה יותר, כך היה גם צורך בטקס "מרשים" (אכזרי) יותר. אלא שהטכנולוגיה הביאה לבכורה גישה שלטונית חדשה.⁵¹ גישה חדשה זו הגיעה למסקנה כי ישנן דרכי שליטה עדיפות. ננטש הרעיון שיש צורך ליישם את החוק על גוף אמיתי ולהטיל בו מום, לטובת יישום על "גוף משפטי" מופשט. המשקל עבר להתעסקות בפושע שמאחורי הפשע והחזרתו לתלם.⁵²

50 DISCIPLINE & PUNISH: THE BIRTH OF THE PRISON 6-7 (translated from french by Alan Sheridan 1977)

51 ראו מ' בן-נפתלי ברקוביץ "מישל פוקו: גניאולוגיה של אינטלקטואל פרטי" עיון: רבעון פילולוסופי מ 423-445 (1991).

52 עוד בעניין ראו א' מולר "החינוך לצינות: קריאה מחודשת בניתוח של פוקו על ענישה ובתי הסוהר" מצד שני 4-8 (2005). כמו כן ראו L. Downing, Chapter 5 works: crime and punishment, THE CAMBRIDGE INTRODUCTION TO MICHEL FOUCAULT 80-75 (2008).

אלא שכדי שהכוח יוכל לפעול היטב ולשנות התנהגות, הוא זקוק לידע. ממילא נשאלו שאלות לגבי אופיו של הפושע, רקע משפחתי, היסטוריה אישית, סביבתו, תכונותיו האישיות וכו'. כל זאת לא כדי לגרום נחת לפושע, אלא כדי לייצר מידע שיעזור לשלוט בו כראוי. המטרה הייתה להפיק כמה שיותר אינפורמציה לגבי האינדיבידואל, לגלות כמה שניתן את האנורמליות שבו ומכאן להתחיל. איסוף המידע הזה על האינדיבידואל הוא שיצר את הכוח בידי המערכת. שם המשחק אינו עוד אלימות, ענישה פיזית וכו' אלא ידע. כמה שיותר מידע פרטני שניתן לדעת על האינדיבידואל.

התעסקויות מסוג אלו דרשו בהכרח שילובם של מומחים בתהליך. זאת על מנת לגלות את כל האינפורמציה שלעיל, ובעיקר את משמעויותיה לפעולה. ההליך המשפטי נעזר לכן בפסיכולוגים, קרימינולוגים, עובדים סוציאליים וכו'. כל המנגנון הנ"ל פעל וצלח באמצעות טכניקה בה עסק פוקו רבות, היא המשמעת. המשמעת ככלי באמצעותו ניתן היה להביא את העבריין לאינדיבידואל "טוב יותר" במונחים חברתיים.

העדר משמעת מצד העבריין הצביע בהכרח על אנורמליות שלו. והיעדר הנורמליות נחשב כמחלה שיש לטפל בה כמו כל מחלה אחרת. המטרה הייתה ונשארה אחת, הפיכת הגוף לצייתן ויעיל יותר. טכנולוגיות הפעלת הכוח למשמוע הגוף הפכו מוסוות וחזקות יותר. הדגש היה על כך שהגוף ירצה לפעול על פיהן.

יישום הטכניקות הממשמעות נעשה בכמה שיטות. בין היתר, היה צורך לכוון מרחב מיוחד⁵³. כמו בצבא, בבתי ספר וכו', מרחב סגור ומוגן. הייתה שליטה מלאה בהתנהלות הגופים מבחינת זמנים, מבחינת פעולה, וכו'. כל הפעילות נועדה לעיצוב מחדש של הגופים, הפיכת הגוף כנוע והתאמתו לחברה לכשיצא מהמרחב. הפעילויות כמוכן היו מאורגנות ומפוקחות.

סוג זה של "כיבוש" העבריין היה ממהותו של מוסד הכליאה. כל היבטי חייו של העבריין הפכו לזמינים וייצגו סוג של מנגנון השתלטות אינטנסיבי ומעמיק. כל הליך ה"כיבוש" המתואר מטרתו בסופו של דבר הייתה להביא את העבריין לכדי אינדיבידואל שהוא "טוב יותר" (מונח אשר פוקו לא נתן לו הגדרה). האידיאולוגיה מאחורי הייתה כי "משמוע" העבריין בכלא היא שמכינה אותו למעשה להתמודד מחדש עם החברה והיא שמקרבת אותו יותר לאידיאליים אשר מצופים ממנו כחלק מהחברה.

לא לחינם השווה פוקו את בית הסוהר למוסד לחולי נפש ועסק רבות גם ביחס למשוגע. המטרה של שני המוסדות אחת היא בעיניו. יש לנו את יוצא הדופן (עבריין או משוגע) ותפקיד המוסדות הוא "לנרמל" אותם ולהחזירם לתפקודם הרגיל. עקרונית, לאחר שהות

53 ה' קוטף סקונדו "הכל בתי סוהר ומחנות צבא" (ביקורת על ספרו של מישל פוקו "הטרוט ופיה") מעריב (מוסף שבת, ספרות וספרים, 25, 2003).

מתאימה במוסד, אמורה החברה לקבל אזרח "מנורמל" חדש. בעבר לא ניתן היה להשתמש בטכניקות אלו, ועתה ניתן.

מקרה אמיתי, יוכל להסביר לנו את טענתו של פוקו. לבית המשפט לתעבורה בירושלים הופיע מקרה של צעיר שנהג ללא רישיון נהיגה והובא לכן לשיפוט מהיר.⁵⁴ לשאלה מדוע לא למד נהיגה, השיב כי היה שמח לעשות כן, אלא שאין לו כלל תעודת זהות לצערו, ומבחינת הרשויות הוא איננו קיים!. הסתבר שהצעיר נולד בשטחי הרשות בזמן שישראל שלטה שם ואביו לא רשם אותו לעולם. כשישראל יצאה משטחים אלו, לא קיבל זהות מהרשות וכרגע לכאורה אין לו למי לפנות.

התובע עמד חסר אונים שכן כל עונש מקובל יהיה חסר משמעות לגביו. לא ניתן לתת לו קנס, כי אין כל דרך לגבות קנס מאדם שאיננו קיים. אין טעם בהטלת מאסר על תנאי, כי לא ברור בפעם הבאה מי יזהה את הנאשם. העונש היחיד שניתן היה להטיל הוא מאסר בפועל. דע עקא שהנאשם טען שגילו פחות מ-21 ולא ניתן להטיל עליו מאסר ללא תסקיר שירות המבחן, וכן הלאה. מקרה זה מדגים בצורה ברורה למדי את חוסר האפשרות בעבר לעשות שימוש בטכניקות מעקב, בקרה, ושליטה מודרניות. לצורך אלו יש צורך במערכת חדישה וממוחשבת שתכיל את הנתונים בצורה נוחה לשליפה ולשימוש, ומה ערך יש לזו אם "האובייקט" הוא לא בר סימון? בסופו של דבר נפתרה הבעיה בדרך "טכנולוגית". היות ובית המעצר נהג באותה עת בדרך קבע לקחת טביעות אצבע ותמונות של כל עציר, הרי העציר החדש "נכנס למערכת". בפעם הבאה שייתפס תוכל המשטרה לזהותו. לא באמצעות מס' ת.ז. או שם רשמי (כי אין לו כאלה), אך באמצעות טביעת האצבע והתמונה. אם כן, הנאשם נכנס למערכת השליטה, ובא לציון גואל. מקרה זה מדגים את חוסר האפשרות של הדורות הקודמים להשתמש בבתי הסוהר לפני שטכניקות של רישום הפכו לנחלת הכלל.

פוקו והפנאופטיקון

מעניין בעיקר עיסוקו של פוקו במה שמכונה "הפנאופטיקון". זהו מבנה שהגה הפילוסוף ג'רמי בנתהם⁵⁵ בשנת 1787 וכונה על ידי בנתהם פנאופטיקון.⁵⁶ בנתהם הגה מבנה זה כחלק מהרפורמות הרבות שהציע בתחום המשפט והענישה והוא נועד כמובן לטובת הנענשים. במקום בתי הכלא המחרידים בתקופתו, הציע הוא מבנה מעין זה שבו האסירים יעבדו ויממנו את צרכי חייהם. בנתהם תמך במבנה מסיבות תועלתניות. עקב

54 תיק (תעבורה י-ם) 12899/03 מדינת ישראל נ' א.ח. (לא פורסם).

55 ראו לעיל הערה 8.

56 פנאופטיקון (פנ-הכל, אופטיקון-לצפות).

תכנונו המיוחד מספר הסוהרים ירד פלאים ועקרונותיה היה די בסוהר אחד במגדלור שבמרכז הצופה בכולם והם לא יכולים לצפות בו. אלא שפוקו רואה במבנה זה צורה חדשה של הפעלת כוח על ידי שימוש בידע.⁵⁷ פוקו מתאר את ה"צפייה ההררכית" כאמצעי שליטה עיקרי. הכלא בנוי בעיגול כך שכל תא ותא מבודד ופונה למרכז, ובו ניצב מגדלור שמפקח על כל הנעשה. דבר זה מממש את המטרה של ראות ופיקוח מתמידים עליהם דובר קודם לכן. העברייני נמצא בתא ומהווה מושא לאינפורמציה. פוקו אף מדגיש כי האסירים השוכנים במבנה אינם יכולים להביט אל מגדל השמירה ועל כן לא יכולים לדעת מתי הם נצפים. הנצפה נמצא במצב של נראות ואי ודאות. לפיכך, נקודת המוצא שלהם היא כי הם נצפים באופן תמידי. את הדברים הנ"ל מתאר פוקו בספרו:

...Each individual, in his place, is securely confined to a cell from 'which he is seen from the front by the supervisor; but the side walls prevent him from coming into contact with his companions. He is seen, but he does not see; he is the object of information, never a subject in communication' ...⁵⁸

הפנאופטיקון מספק לפוקו את הדוגמא והמטאפורה האולטימטיבית לשלטון המודרני המבוסס על יידע. שוכני הפנאופטיקון אינם יכולים להביט אל מגדל השמירה המרכזי, ולכן אינם יכולים לדעת מתי צופים בהם. אי לכך, עליהם להניח שהם נצפים באופן תמידי. הפרט חייב להיות ממושמע אם רוצה הוא אם לאו, כי ההנחה היא שהכוח תמיד מופעל עליו. אין צורך בעונשים גופניים ועינויים פומביים שהציגו ברבים את כוחו של הריבון. כל רגע ורגע מופעל כוח, מעקב ופיקוח על הפרט. לא רק זאת אלא שכוח זה יכול להיות מופעל על ידי כל אדם (שניתן להחלפה) שהסמכות ניתנה לו על ידי השלטון. בתקופות עברו עונשים היו ניתנים לעיני כל בפני קהל, התיאור הנ"ל מבטל את אלמנט הקהל המתבונן. העברייני איננו עוד אובייקט "תיאטרלי" פתוח לכל, אלא חשוף לעיניו הבוחנות של המפקח בלבד. הארכיטקטורה המתוארת לעיל מייצרת כוח ושליטה ומייתרת את הצורך באמצעי פיקוח מרובים.⁵⁹

57 ראו Downing, לעיל הערה 52, בעמ' 80-83.

58 MICHEL FOUCAULT, DISCIPLINE & PUNISH (1975); PANOPTICISM, FROM DISCIPLINE & PUNISH: THE BIRTH OF THE PRISON 228-195 (1995) (translated from the french by Alan Sheridan 1977).

59 ראו המגזין Surveillance and Society שהקדיש חוברת שלמה לתפיסתו של פוקו את נושא הפנאופטיקון: <http://www.surveillance-and-foucault-and-panopticism-revisited>

נציין כבר עכשיו כי הדגשנו את הפנאופטיקון בגלל הרלוונטיות שלו לעתיד בתי הסוהר
כפי שנראה מאוחר יותר.

ביקורת תורתו על מישל פוקו

ביקורות רבות נכתבו על התיאוריה של פוקו. ראשית, כפי שהזכרנו יותר מפעם אחת,
פוקו לא היה בהיר ולא היה חד-משמעי, ונטה לשנות את דעותיו עם הזמן. אלא שזו ביקורת
על כלל כתביו של פוקו.⁶⁰

לענייננו אבל, היו שביקרו את העובדות שהציג. תיאוריו את "אסטרטגיות הכוח" לקו
לא אחת בפערי מידע והוכחות אודות פועלם. נטען כי היסטוריונים אחרים היו מחפשים
עובדות וקריטריונים נוספים להשלמת התמונה, אך פוקו ביכר להגיע למסקנות שתמכו
בדעותיו. כך למשל טען מייקל וורצר⁶¹ כי פוקו לא התקרב לאנשים אותם חקר. פוקו בחן
את החולה, המשוגע, האסיר, וכו'. אך מחקריו מושתתים על תוכניות ארכיטקטוניות, ספרי
הדרכה של נהלים, תיאורים של מבקרים, אך רק לעתים נדירות הוא נשען על תיאורים
ממשיים של פרקטיקה וניסיון. קרי, אין כל ביטחון כי טענותיו העובדתיות מבוססות.
הביקורת העיקרית ביותר לענייננו היא העובדה שלכל הדעות (גם לדעת פוקו) בית
הסוהר איננו מהווה הצלחה (בלשון המעטה). האפקט השיקומי של בתי הסוהר נזנח על ידי
רבים. אם המטרה הייתה לבנות מוסד שימשמע את העבריינין, הרי ההיפך הושג. מי שיוצא
מבתי הסוהר איננו ממושמע יותר מהנכנס ועל כך אין חילוקי דעות. ממילא המטרה
המרכזית של המעבר מהעונש הפיזי לעונש המאסר לעולם לא התקיימה. כישלון זה מטיל
צל כבד על התיאוריה שלדעת פוקו עמדה בבסיס שינוי העונש.

העתיד על פי אליאס ופוקו

לדעתנו, ישנה תועלת רבה בדעותיהם של אליאס ופוקו לא רק כהבנת התהליכים
שהביאונו עד הלום, אלא למה שצפויים אנו בעתיד הנראה לעין. השילוב של דעותיהם יכול
להסביר תופעות שכבר רואים אנו ביחס לענישה, וממילא למה צפויים אנו שיקרה. תפיסה

society.org/journalv5i3.html; D. Wood, *Foucault and Panopticism Revisited*,
Surveillance & Society 1(3): 234-239, www.surveillance-and-society.org

60 ראו למשל ביקורתם של דותן וארבל. א' דותן "האתגר של פוקו – מאמר ביקורת" תכלת: כתב
עת למחשבה ישראלית 105-97 (2007). א' ארבל פוקו וההומניזם 222 (2006). א' ארבל
"ביקורת ללא אמת וחירות: פוקו נגד המרקסיזם" מקרוב: כתב עת לספרות ולתרבות 140-126
(2002).

61 ראו לעיל הערה 43.

נכונה יותר של תהליכים בלתי נמנעים אלו, תעזור לנו להקדים את הנולד ולהתכונן לו טוב יותר. ונתבונן בשלוש נקודות, עונש המוות, תחליפים לעונש המאסר, ומבנה בתי הסוהר העתידיים.

עונש המוות על פי אליאס ופוקו

היות ולא קיים למעשה עונש מוות בישראל⁶² הרי אין טעם להאריך בכך. נעיר אבל שנראה בבירור כי עונש זה יימחק מספרי החוקים של מדינות המערב ובסופו של דבר גם מהאחרות. כבר כיום, ארצות-הברית היא המדינה המערבית הכמעט יחידה שעונש זה עדיין נהוג בה, וגם המדינות שעדיין משתמשות בו, אינן לגמרי מתגאות בכך. לשיטת אליאס, ההתנגדות לשימוש בעונש המוות ברורה להפליא. מה יותר ממוות מזכיר לבן האנוש את אפסותו ואת העובדה שיגמור כמו חיית השדה? עצם הריגת אדם אחר נראית רחוקה מאוד מ"תרבותית". אלא שגם לגישת פוקו אין מקום להוצאה להורג. מטרת הענישה היא 'למשמע' את האדם ולגרום לו לחזור לתלם. הוצאה להורג היא הודאה בכישלון השיטה ולכך לא יכול להיות מקום. לדעתנו, שתי הגישות (מסיבות שונות) יתנגדו לעונש המוות ולכן מדובר על כיוון ידוע מראש.

כהערת אגב נעיר כי בספרות הדימונית – פסודו-מדעית, מקובל להציע עונש שנכנה אותו "הטלת תרדמת" מחוסר ביטוי מתאים. קרי, במקום עונש מוות או מאסר לעבריינים קשים, מוצע להזריק להם חומר שיפיל עליהם "תרדמה" (מעין חוסר הכרה – Coma). הם ישארו ב"תרדמת" עד יומם האחרון במקרה של עונש מוות או עד תום תקופת מאסרם במקרה של מאסר. היתרונות בעונש זה לדעת התומכים בו הם רבים. ראשית, רבים מהעבריינים ובעיקר הבכירים שבהם שומרים על מעמדם ושליטתם מתוך הכלא, בתרדמת, השפעתם תתמוגג ותיעלם. שנית, בתי הכלא מהווים היום חממה ללימוד לעבריינים צעירים, והתופעה כמובן תיפסק. ושלישית ואולי חשוב מכל, הוצאה כספית נמוכה הרבה יותר שכן עיקר התקציב של בתי הסוהר בעולם נעוץ במשכורות השומרים והשמירה על הישנים

62 להוציא עונש המוות נגד הנאצים בחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התש"י-1950. מקומות אחרים בחוק כגון חוק בדבר מניעתו וענישתו של הפשע השמדת עם, התש"י-1950. וכן בסעיפים מסוימים מחוק העונשין, התשל"ז-1977, ניתן להטיל עונש מוות כרשות ולא כחובה, בין היתר, סעיף 97 (פגיעה בריבונות המדינה או שלמותה), סעיף 98 (גרם למלחמה), סעיף 99 (סיוע לאויב במלחמה). המדובר בעונשי מוות שיכול לתת בית המשפט רק אם בוצעו בעת מלחמה.

פחותה בהרבה. כשמדובר על עונש מוות, הרי יתרון נוסף הוא היכולת "להעיר" את הנידון במקרה של טעות בדין, וישנם עוד יתרונות נוספים המוזכרים בספרות.⁶³ כרגע אומנם, מדובר ברעיונות בדיוניים שאין את היכולת הטכנולוגית לממשם, אבל סביר מאוד להניח שלפחות חלקם יהיו ברי מימוש תוך מספר שנים. במקרה כזה, אין לדעתנו לשלול כי תהיה קריאה ציבורית להשתמש בהם.

עונשים אלטרנטיביים למאסר על פי אליאס ופוקו – ובעיקר אזיקים אלקטרוניים

עונש המאסר איננו אידיאלי, וזאת לדעת כולם. אם נסתכל על הרגישות התרבותית על פי גישת אליאס, הרי עונש הכלא דומה מדי לחיות בכלוב. גם על שימת חיות בכלוב יש כיום ביקורת ציבורית, וקל וחומר על בני האדם. נכון הוא שהמאסר עדיף על עונשי גוף, אבל גם הוא נראה לנו קשה מדי. בתי הכלא צפופים מדי, אלימים מדי, יקרים מדי, ומזכירים יותר מדי אלמנטים חייתיים. ברור לדעת אליאס שעדיפה דרך אחרת. גם לדעת פוקו עדיפה לנו דרך אחרת. המצב כעת בבתי הסוהר איננו תמיד בר-שליטה. אם המטרה היא לשלוט ולמשמע את מי שאינו הולך בתלם, עדיפה שליטה ממוקדת ויעילה יותר.

ברור לכן שיהיה שימוש באלטרנטיבות לשימוש במאסר, הן במעצרים והן בעונש. אלו יהיו ניסיונות לעונשים אחרים כעבודות שירות, קנסות, צווי מבחן, והן מעצר בית, ו/או חלופה למעצר. לדעתנו, היוזמה החדשה לביטול עונש מאסר במקרה של עבירות רשלנות נובעת בין השאר מתפיסה זו.⁶⁴

אך העונש שלדעתנו יקודם ביותר בעתיד יהיה קשור לאזיקים אלקטרוניים למיניהם.⁶⁵ הסיבה היא שאלו נראים עונש עדיף לשתי הגישות. הם גם נראים תרבותיים יותר, וגם שולטים יותר אפקטיבית. גם אליאס וגם פוקו לכן יתמכו ביישומם. כיום בישראל מבוססים האזיקים על מכשיר הטלפון הנייח. התרחקות במרחק ממנו גורמת להתראה במוקד האמור

63 לרעיונות אלו ראו: http://hubpages.com/hub/Sleeper_Prisons ראו גם פיליפ קאר חקירה פילוסופית (1994). אמנם אין מדובר בספרות מדעית, אך הרעיונות מעניינים לכשעצמם.

64 ראו כתבה בגלובס, <http://funds.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000337846&fid=829>, לעניין יוזמה של לשכת עורכי הדין להכניס תיקון לחוק העונשין, לפיו, יבוטל עונש המאסר בפועל בעבירות שהיסוד הנפשי הנדרש בהם הוא של רשלנות כגון בתאונות דרכים, תאונות עבודה וכו'.

65 בעניין זה ראו מאמר של שופט ממדינת פנסלבניה, מייקל בורסי, המדבר על איזוק אלקטרוני כאלטרנטיבה למאסר בעיקר לעברייני שיכרות ובכלל לעבריינים לא חמורים. M. Barrasse, *Promising Sentencing Practice No.6, Electronic Monitoring and Scram*, ראו <http://www.nhtsa.dot.gov/people/injury/enforce/PromisingSentence/pages/PSP6.htm>. ראו עוד לעיל הערה 3, עבירות ועונשים, בעמ' 324-327.

לשלוח שומרים למקום.⁶⁶ אולם בעולם קיימים גם 'אזיקים אלקטרוניים' הנמצאים על ידי הנאשם ממש, ומשדרים כל רגע את מקום הימצאם. אין בשיטה זו בעיה של רגישות תרבותית נהפוך הוא השיטה מאפשרת לאזוק להמשיך את שגרת חייו, עיסוקיו, לימודיו ללא הפרעה משמעותית. אחרי ככלות הכול, רוב הציבור כיום מסתובב עם מכשיר המאפשר השגתו ושיחה עמו בכל רגע. לא רק זו, אלא שקיימים שירותי טלפוניה המאפשרים לבעל הטלפון להתקשר אל מי שהתקשר אליו ולא השיגו. איש לא רואה בכך פגיעה בו. אין לכן בעיה של 'רגישות' בכך שיוצמד לאדם מכשיר שיוודיע למשטרה בכל עת היכן הוא. אבל גם לגישת פוקו אזיקים אלקטרוניים עדיפים. הם הרי המעקב האולטימטיבי אחרי כל אדם. איתם ניתן לדעת ולתעד היכן היה הנאשם בכל עת ובכל מקום ואף להגבילו גאוגרפית.⁶⁷ יתירה מזו, לדעתנו לא רחוק היום ובו ייעשה שימוש בשבבים שיוחדרו לנאשמים עצמם.⁶⁸ אכן היום נראית לנו תופעה זו כ"לא תרבותית" משום ששבבים מתקשרים כדרך לזיהוי בעלי חיים, אך יש רגליים לסברה כי בעתיד יוחדרו אלה מסיבות רפואיות. מה יותר נוח לחולה בסיכון מאשר שבב בידו (שניתן להסרה מיידית) המכיל את רגישותיו למחלה? המודיע אוטומטית על התקף לב ו/או בעיה אחרת? וממילא השלב הבא יהיה להתאמת השבב כתחליף למאסר. ונדגיש כי איננו קובעים פה עמדה ערכית אם הדבר ראוי או לא, אלא מתארים את העתיד הקרוב מאוד כפי שנראה הוא לנו.

גם אם דעתנו נראית קיצונית בעניין השבב, דומה שאין חולק כי צפוי שימוש מסיבי באזיקים האלקטרוניים למיניהם על חשבון עונש המאסר. לא רק כהליך זמני ובמקום מעצר,

66 ראו א' היימן "מעצר בית עם אזיק אלקטרוני מזיק או מחזיק?" <http://www.reader.co.il/article/13210> מעצר-בית-עם-אזיק-אלקטרוני-מזיק-או-מחזיק.

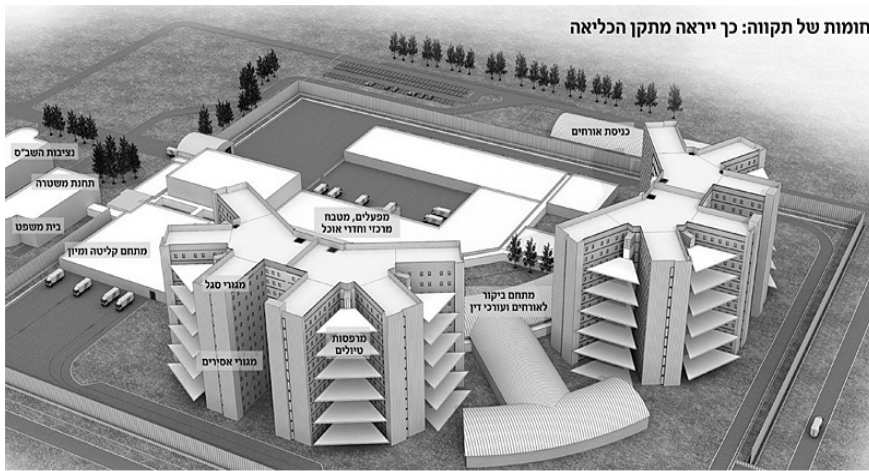
67 ראו עוד לעיל הערה 3, פרק 19, בעמ' 324-328.

68 בעניין זה ניתן לראות התקדמות. לפני מספר שנים אישר מנהל התרופות והמזון האמריקאי השתלת שבב בבני אדם שיכיל מידע רפואי, <http://www.nrg.co.il/online/10> ART/796/878.html. יתרה מזאת, במדינות מסוימות באירופה קיימות יוזמות שונות להשתלת RFID (radio frequency identification) באסירים. ה-RFID הוא שבב באמצעותו ניתן לזהות ולאחר מוצר, חיה או בן אדם. במדינות שונות בעולם השימוש בו החל בעיקר בתחום הצרכנות, רשתות גדולות משתמשות בשבב הזה על מנת לעקוב אחר כמויות רכישת מוצרים וכדומה. שימושים אחרים ניתן לראות בתחומים ביטחוניים ואפילו בדרכונים. רק בעת האחרונה החלו לעלות רעיונות על התקנת השבב באסירים, במדינות מסוימות זה נעשה באמצעות הצמדת צמיד אלקטרוני כמו אזיקים ובמקרים אחרים מדובר על השתלת השבב מתחת לעור על מנת לאפשר איתור אסירים בכל עת. הרכיב האמור כפי שמצופה יכיל פרטים אודות האסיר, מיקומו ועברו הפלילי. כמו כן יש תוכנית אפילו לחבר את השבבים למערכות GPS. ראו <http://www.themobilecity.nl/2008/01/16/prisoners-chipped-under-their-skin-with-rfid/> <http://www.vnunet.com/vnunet/news/2207145/government-considers-rfid-with-tags>.

אלא גם בנוסף לעונש מאסר ולעתים כתחליף לו. הסיבה היחידה שעדיין לא נעשה בעונש זה שימוש רב יותר קשורה לבעיות טכנולוגיות ומשפטיות שעדיין לא נפתרו, אך זהו הכיוון שהמערכת הולכת אליו, נרצה בכך או לאו.

מבנה בתי הסוהר העתידיים על פי אליאס ופוקו

תיארנו מקודם בקצרה את הפנאופטיקון שתוכנן לפני יותר ממאתיים שנה על ידי בנתהם. אך מעניין כי גרסאות שלו מופיעות כבר כיום ובית הסוהר הישראלי העתידי מתאים

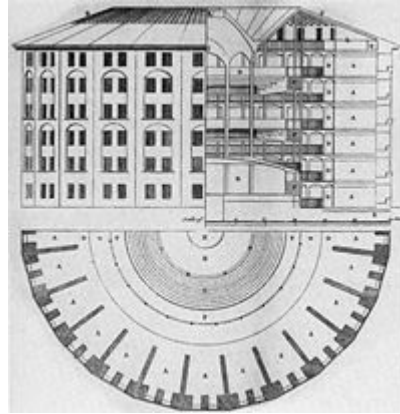

להפליא להגדרה זו. שירות בתי הסוהר הישראלי מתכנן בימים אלו ממש בית סוהר 'מודרני' להפליא שיכונה לא פחות מאשר "חומות של תקווה".⁶⁹ מי שרואה את התכנון העתידי אינו יכול להימנע מהדמיון (המקרי?) בינו לבין הפנאופטיקון:

בית הסוהר ייבנה כשני מגדלים כאשר כל צרכי האסיר יהיו מרוכזים בהם, כולל בית משפט ותחנת משטרה אותם מקווים מתכנניו להציב במקום קרוב. בשירות בתי הסוהר מדברים על "מבנה מהפכני" שבו כל קומה תורכב משתי "מניפות" אותן ניתן יהיה לבודד במהירות (במקרה של התפרעות). האסירים יועברו לתאיהם במעליות ונבדקת אפשרות לאפשר להם לנוע באמצעות "כרטיס חכם" והרשאות. והעיקר, המבנה יחסוך כסף רב על ידי צמצום מספר הסוהרים הדרוש על מנת לפקח על בית הסוהר. ובקצרה, פנאופטיקון

69 ראו יהונתן ליס "השב"ס מגבש תוכנית לבית סוהר עתידי, רב קומות" הארץ 21.8.09
<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1013942.html>

מודרני לעילא ולעילא שיש לו את כל המבנה והצידוקים של קודמו מהמאה השמונה עשרה.⁷⁰

וגם מקומו של אליאס לא נפקד. בית הסוהר איננו נראה כלל כבית סוהר אלא כבית משרדים פוסט־מודרני שנבנה על ידי ארכיטקט מהולל. כפי שהדגשנו, תפיסת אליאס מבקשת להסתיר מהצופה את הסבל והייסורים שהם מנת חלקו של כל נענש. בית סוהר הבנוי כבניין משרדים כמוהו כולנו מכירים מתאים יפה לכך. כשם שהאזרחים ההגונים "מבלים" את רוב שעותיהם בבניינים דומים, כך גם יושבי בתי הסוהר.

סוף דבר

סקרנו ברשימה זו את גישותיהם של שני הוגים שונים לחלוטין בתפיסותיהם וברעיונותיהם. המשותף לשניהם אבל הוא היכולת הנדירה להסביר תופעה סוציולוגית שאין כמעט חולק עליה, המעבר הגורף מעונשים פיזיים קשים ואכזריים לעונש המאסר שלמרות אכזריותו, אין הוא נוגע ישירות בגוף הנענש.

בקליפת אגוז הרי טענתו של אליאס היא שהשינוי בדרכי הענישה איננו קשור כלל לענישה עצמה. כולו נובע מהתפתחות רגישות חברתית המהווה חלק משינוי בחברה כולה. פוקו לעומת זאת גורס כי השינוי בדרך הענישה נובע מהרצון לחזק את הענישה ואת

70 הפנאופטיקון של בנתהם מופיע באינספור מקומות. ראו למשל: www.tformaro.com/thesis/panpic.html

השפעתה, ולמשמע את הגוף האנושי לכיוון בו רוצה המעניש. זה וגם זה לטענתנו, מצביעים על הכיוון שהענישה הפלילית העתידית תלך בה. ניסיון למעבר מעונשי כלא לעונשים אחרים ובעיקר אזיקים אלקטרוניים למיניהם. ובאשר לבתי הסוהר שיישארו בהכרח, ניסיון לבנות אותם בצורה יעילה יותר אך כזו שתסתיר את ייעודם האמיתי.

סביר להניח שהענישה רחוקה מלהיות תופעה חד־מימדית. וסביר להניח שגם אליאס וגם פוקו יכולים להסביר רק מימד חלקי מכלל גורמיה והשפעותיה. אבל כל אחד מהם ושניהם יחדיו מלמדים אותנו פרק בדרכי הענישה שמעשיר את ידיעותינו התיאורטית על הענישה, ויכול גם לאפשר לנו להתכונן לקראת העתיד.